

PRIPRAVENOSŤ BUDÚCICH UČITEĽOV VYUŽÍVAŤ ARTTERAPIU PRI PRÁCI S DEŤMI SO ŠPECIÁLNYMI POTREBAMI

ГОТОВНІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

READINESS OF FUTURE TEACHERS TO USE ART THERAPY IN WORKING WITH CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Svitlana Dmytrieva

Abstrakt

Príspevok popisuje problematiku prípravy budúcich učiteľov základných škôl na využívanie arteterapeutických stratégií pri práci s deťmi so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami. Prezentuje výsledky empirického výskumu orientovaného na hlavné zložky pripravenosti študentov na arteterapeutickú prácu s deťmi so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami, a to v rámci motivačnej a osobnostnej; obsahovej; tvorivej; operačnej a efektívnej zložky.

Ключові слова

Arteterapia. Arteterapeutické stratégie. Dieťa so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami.

Анотація

У статті розкрито проблеми підготовки майбутніх учителів початкових класів до використання арт-терапевтичних технологій у роботі з дітьми із особливими освітніми потребами; представлено результати емпіричного психологічного дослідження основних компонентів готовності студентів до арт-терапевтичної роботи з даною категорією дітей: мотиваційно-особистісний; змістовний; творчий та операційно-дієвий.

Ключові слова

Арт-терапия. Арт-терапевтична технологія. Дитина з особливими освітніми потребами.

Abstract

The article reveals the problems of training future primary school teachers to use art therapy technologies in working with children with special educational needs; the results of an empirical psychological study of the main components of students' readiness for art therapy work with this category of children are presented: motivational and personal; informative; creative and operational.

Key words

Art therapy. Art therapy technology. Child with special educational needs.

Постановка проблеми

Кардинальна трансформація життя українського суспільства, пов'язана з інтеграцією України в європейський простір, привела до формування соціального замовлення на творчу особистість, яка здатна мислити по-новому, пропонувати креативні, нестандартні рішення та підходи. Зміни в суспільстві призводять до змін пріоритетів в освіті. Суспільні тенденції гуманізації змісту, методів і форм педагогічного процесу ставлять значні вимоги до особистості педагога, розвитку його творчого потенціалу. Сформувати творчу особистість дитини здатний лише вчитель із високорозвиненою власною творчою індивідуальністю.

Необхідність створення сприятливих умов для розвитку творчого потенціалу школяра вимагає докорінної перебудови системи освіти. Визнано, що основним шляхом такої перебудови є перехід від суб'єкт-об'єктної до суб'єкт-суб'єктної педагогічної парадигми, основними принципами якої є співробітництво, співтворчість учителя і учнів, забезпечення їх самореалізації як партнерів у творчому процесі. Це стосується не лише дітей, фізичний, психічний та особистісний розвиток яких відповідає віковим нормам, але й дітей з обмеженими можливостями, яких називають дітьми з особливими освітніми потребами (ООП). Для успішної реалізації цих завдань в Україні повинна бути сформована ефективна система соціальної та психолого-педагогічної реабілітації такої категорії дітей, яка передбачає застосування інноваційних технологій.

Однією із таких технологій є арт-терапія – технологія створення й використання різних видів мистецтва для передачі почуттів та емоцій, що виходить за межі традиційної мистецької освіти і покликана забезпечити гармонійний і всебічний розвиток особистості дитини через художньо-творче самовираження, самопізнання та самореалізацію. За допомогою арт-терапії можна вирішувати як виховні, психокорекційні завдання, так і розвивати творче ставлення до дійсності, зокрема до навчання, спілкування, групової та сімейної взаємодії [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Роль мистецтва та ефективність застосування арттехнологій як засобів психокорекційної роботи з дітьми, що мають особливі освітні потреби, визначаються у дослідженнях багатьох науковців. Досліджувались психологічні (Г. Бурковський, М. Бурно, Б. Карвасарський, О. Копитін, К. Рудестам, Р. Хайкін та ін.) і педагогічні (Л. Аметова, А. Грішина, Т. Кісельова, Л. Лебедева та ін.) аспекти арт-терапії. Особливості арт-терапевтичної діяльності у спеціальній освіті розкрито в наукових доробках Т. Добровольської, О. Іонова, Л. Комісарової, І. Левченко, Е. Медведєвої, Л. Повстан та ін. [там же]. Суттєво поглиблюють розуміння досліджуваного феномена ідеї зарубіжних арт-терапевтів – М. Бетенські, Е. Крамер, М. Наумбург, Г. Ферса, А. Хіла, І. Чамперноун та ін.

Зазначимо, що в Україні арт-терапія знаходиться на стадії становлення, тому у працях І. Богданцевої, Г. Витак, О. Вознесенської, В. Іванової, І. Ільченко, О. Півторак, О. Пилипенко, О. Татаріної та ін. окреслено лише її загальні питання. Конкретизація можливостей використання арт-терапії та її методів представлені в корекційній педагогіці, зокрема в роботах Л. Калініної,

Н. Квітки, І. Кіпріянова, Н. Клименюк, Т. Ковальчук, А. Кравченко, І. Садової, Я. Скрипник, О. Сорока та ін.

Зростає кількість вітчизняних досліджень у психології і соціальній роботі, предметом наукового пошуку яких є арт-терапевтичні засоби (С. Андрейчин, В. Кратінова, З. Крижановська, Л. Підлипна, О. Ставицька, О. Тіунова, Л. Фірсова та ін.). Окремі теоретико-методичні аспекти арт-терапії в умовах початкової школи аналізували О. Деркач, С. Коновець, О. Малицька, Т. Мірошніченко, О. Титаренко та ін. [4].

Метою нашої статті є визначення ступеня готовності майбутніх учителів початкових класів до використання арт-терапії в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами (ООП).

Виклад основного матеріалу. Н. Калька і З. Ковальчук, спираючись на роботи О. Копитіна, виділили найбільш значущі переваги арт-терапії, якими вона володіє у порівнянні з іншими видами психотерапії (Копитін, 1999; 2001):

1. **Перш за все, фактично кожна дитина (незалежно від свого віку, культурного досвіду і соціального стану) може брати участь в арт-терапевтичній роботі, яка не вимагає від неї великих здібностей до образотворчої діяльності або художніх навичок.**
2. **Арт-терапія задіює переважно засоби невербального спілкування.** Символічна комунікація є однією з основ образотворчого мистецтва, дозволяє дитині часто більш точно висловити свої

переживання, по-новому побачити конкретну життєву ситуацію. Арт-терапіє є засобом вільного самовираження і самопізнання.

3. **Образотворча діяльність є потужним засобом зближення дітей, своєрідним мостом між психологом і клієнтом.** Це є особливо цінним у ситуаціях взаємного відчуження, при ускладненнях в налагодженні контактів, у спілкуванні з приводу занадто складного і делікатного предмета. Образотворча діяльність у багатьох випадках дозволяє обходити «цензуру свідомості», тому представляє унікальну можливість для дослідження несвідомих процесів, вираження й актуалізації латентних ідей і станів, тих соціальних ролей та форм поведінки, які знаходяться у «витісненому» вигляді, або слабо проявлені в повсякденному житті. Продукти образотворчого творчості є об'єктивним свідченням настроїв та думок дитини, що дозволяє використовувати їх для ретроспективної, динамічної оцінки стану, проведення відповідних досліджень і зіставлень.
4. **Арт-терапевтична робота в більшості випадків викликає у дітей позитивні емоції, допомагає подолати апатію і безініціативність, сформує більш активну життєву позицію.** Арт-терапія заснована на мобілізації творчого потенціалу дитини, внутрішніх механізмів саморегуляції і зцілення. Вона відповідає фундаментальній потребі в самоактуалізації: розкриття широкого спектра можливостей дитини та затвердження нею свого індивідуального і неповторного способу буття в світі [2].

На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури із досліджуваної проблеми ми дійшли висновку, що готовність майбутніх учителів початкових класів до арт-терапевтичної діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами має певну структуру, в якій можна виокремити наступні компоненти: мотиваційно-особистісний, змістовний, творчий та операційно-дієвий [1, 3]. Кожний компонент готовності майбутніх педагогів до арт-терапевтичної діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами (ООП) характеризувався наступними показниками [3].

Так, мотиваційно-особистісний компонент готовності студентів до арт-терапевтичної діяльності з дітьми з ООП визначається такими показниками, як: прагненням до співпраці та допомоги дітям з ООП; бажанням проявляти власні здібності й уміння у процесі арт-терапевтичної діяльності з дітьми означеної категорії; усвідомленням перспектив професійного самоствердження та зростання; усвідомленням актуальності та важливості в сучасних умовах використання арт-терапії в роботі з дітьми з нетиповим рівнем розвитку; потребі в оволодінні знаннями, вміннями та навичками, що дозволять ефективно використовувати арт-терапію у професійній діяльності, зокрема, у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами; визнанні необхідності формування готовності майбутніх педагогів до використання арт-терапії у роботі з дітьми з ООП; розвиненість професійних особистісних якостей майбутнього спеціаліста, необхідних для успішного оволодіння арт-терапією; розвиненість рефлексивних особистісних якостей, які характеризують ставлення майбутнього фахівця до себе [3, с.93].

Змістовний компонент готовності студентів до арт-терапевтичної діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами характеризується знаннями про зміст роботи з дітьми з ООП, а саме: знаннями науково-методичної літератури; володіння системою знань про арт-терапевтичну діяльність; розуміння проблем, з якими стикаються діти з ООП; знаннями міжнародних та державних нормативно-правових документів, якими має керуватися педагог у роботі з дітьми з ООП; знаннями арт-терапевтичних методик діагностичного та терапевтичного характеру; знаннями видів арт-терапії, які використовує педагог у роботі з такими дітьми; знаннями форм арт-терапевтичної діяльності педагога у роботі з дітьми з нетиповим рівнем розвитку; знаннями форм групової арт-терапії у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами [там же].

Творчий компонент готовності студентів до арт-терапевтичної діяльності з дітьми з ООП, показниками якого є: соціальна зрілість, активність, відповідальність; схильність до ризику; наполегливість у досягненні мети; допитливість; складність; уява; здатність до генерування великої кількості ідей; творче ставлення до професії; оригінальність; інтуїція тощо [3, с.93].

Операційно-дієвий компонент готовності студентів до арт-терапевтичної діяльності з дітьми з ООП, до якого належать необхідні вміння: використовувати профілактичний потенціал арт-терапії в роботі з дітьми означеної категорії; складати модель арт-терапевтичної сесії; складати план роботи різних форм групової арт-терапії; використовувати арт-терапію з метою активізації власного ресурсного

потенціалу; модернізувати вже існуючі арт-терапевтичні методики відповідно до цілей своєї роботи [там же].

На основі даних критеріїв нами було проведено емпіричне дослідження, яке включало чотири етапи. На першому етапі визначалась наявність у студентів-педагогів мотивації до арт-терапевтичної діяльності в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами. Під час другого етапу дослідження визначався рівень арт-терапевтичних знань студентів. Третій етап досліджував питання наявності творчого мислення, оригінальності та унікальності у майбутніх педагогів. На четвертому етапі виявляли самооцінку арт-терапевтичних умінь майбутніх педагогів.

Експериментальну вибірку склали 47 студентів спеціальності «Початкова освіта» ННІ педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка.

З метою виявлення особливостей мотивації майбутніх учителів початкових класів до застосування арт-терапевтичних технологій у роботі з дітьми з ООП була проведена методика діагностики навчальної мотивації студентів А. Реана, В. Якуніна (у модифікації Н.Ц. Бадмаєвої).

За методикою А.О. Реана, В.О. Якуніна «Діагностика навчальної мотивації студентів» (у модифікації Н.Ц. Бадмаєвої) досліджуваним пропонувалось оцінити значимість окремих мотивів у їхній навчальній діяльності за 5-бальною шкалою. Методика показує розподіл мотивів навчання за такими 7-ма шкалами: 1 шкала – комунікативні мотиви, 2 – мотиви уникнення невдач, 3 – мотиви престижу, 4 – професійні мотиви, 5 – мотиви творчої самореалізації, 6 – навчально-пізнавальні мотиви, 7 – соціальні мотиви. Результати проведеного дослідження представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Середнє значення мотивів навчання за методикою А.О. Реана, В.О. Якуніна (у модифікації Н.Ц. Бадмаєвої)

Мотиви навчання						
Комунікативні мотиви	Мотиви уникнення невдач	Мотиви престижу	Професійні мотиви	Мотиви творчої самореалізації	Навчально-пізнавальні мотиви	Соціальні мотиви
4,0	2,8	2,2	3,0	3,8	3,5	3,1

Кількісний аналіз отриманих даних дає підстави стверджувати, що домінуючими мотивами навчання майбутніх учителів початкових класів виступають комунікативні мотиви та мотиви творчої самореалізації. Це можна пояснити усвідомленням здобувачами вищої освіти того, що педагогічне спілкування, пов'язане зі специфікою професійної діяльності вчителя, належить до тих різновидів спілкування, які виконують провідну професійно-значущу роль. Педагогічне спілкування у навчанні та вихованні виступає інструментом впливу вчителя на особистість учня. Педагогічне спілкування виконує педагогічні функції і спрямоване на інтелектуально-особистісне зростання школярів. Від рівня комунікативної компетентності педагога значною мірою залежить його професійна компетентність і педагогічна майстерність.

Важливою є орієнтація майбутніх фахівців на пошук творчих, інноваційних підходів до організації навчально-виховного процесу у початкових класах, оскільки лише вчитель із розвинутою творчою індивідуальністю здатен створити сприятливі умови для розвитку творчого потенціалу своїх учнів. Про цю тенденцію свідчить домінування у навчальній мотивації досліджуваних мотивів творчої самореалізації.

Досить низький рівень представленості в ієрархічній системі мотивів навчання досліджуваних мають професійні мотиви і соціальні мотиви, пов'язані з різними взаємодіями студентів з іншими людьми, що свідчить про недостатньо сформовану мотиваційну готовність майбутніх педагогів до використання арт-терапевтичних технологій у роботі зі своїми учнями загалом і у роботі з дітьми з ООП зокрема.

Для більш детального дослідження мотиваційно-особистісного компоненту студентам була запропонована методика діагностики рівня емпатії за І. Юсуповим.

Результати емпіричного дослідження майбутніх учителів початкових класів за даною методикою розподілилися наступним чином (див. табл.2).

Таблиця 2
Розподіл опитуваних за рівнем емпатії (%)

Рівень емпатійності	% досліджуваних
Дуже високий	-
Високий	12
Достатній	39
Низький	35
Дуже низький	14

Рівень емпатійності педагогів, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами, повинен бути високим, оскільки лише такий дорослий здатний глибоко співпереживати та співчувати дітям з обмеженими можливостями, надавати їм психологічну підтримку, поважати їхню гідність і право на повноцінне життя. Аналіз результатів дослідження виявив, що у більшості досліджуваних спостерігається достатній і низький рівень емпатії (відповідно 39% і 35%).

У 14% реципієнтів взагалі було виявлено дуже низький рівень емпатії, що свідчить про неготовність таких студентів до роботи з дітьми з ООП. Високий рівень емпатії продемонстрували лише 12% опитаних, що становить зовсім незначну частину досліджуваної вибірки.

На другому етапі дослідження вивчався змістовний компонент, а саме розуміння майбутніми педагогами, які діти і за якими критеріями входять у групу дітей з особливими освітніми потребами і в чому полягає зміст арт-терапевтичної роботи з такими дітьми.

Діагностика проводилася за авторською тестовою анкетною, розробленою Л.А Колбіною [3]. Анкета складається з 10 запитань відкритого та закритого типів. Аналіз проводився по кожному питанню. Кількісна обробка результатів анкетування дозволила виявити наступне.

Більшість респондентів (48%) у цілому знайомі з такими поняттями, як «арт-терапія» та «діти з особливими освітніми потребами», 30 % «щось чули» про вказані поняття, тобто мають дуже поверхове, недиференційоване уявлення про дані феномени, 22 % взагалі не знайомі з цими поняттями. Лише 18 % опитаних мають уявлення про арт-терапевтичні методики та форми арт-терапевтичної роботи, оскільки були ознайомлені з ними. 61% майбутніх учителів початкових класів мають мінімальні знання про зміст арт-терапевтичної роботи. Загалом більшість студентів знайомі з арт-терапією та можливостями її застосування в освітньому просторі, значно менша частина ознайомена саме з методами арт-терапії загалом і арт-терапії в роботі з дітьми із особливими потребами зокрема. І тільки 18 % респондентів мали досвід роботи з методами арт-терапії у навчальній діяльності. Це свідчить про недостатній рівень розвитку показників змістовного компоненту в майбутніх учителів початкових класів.

Третій етап дослідження визначав рівень готовності студентів до використання арт-терапії в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами за творчим критерієм. З цією метою нами було проведене дослідження за методикою «Тип мислення» (модифікація Г. Резапкіної). Метою даної методики є визначення типу мислення студентів саме педагогічних спеціальностей.

У групі студентів за методикою «Тип мислення» (модифікація Г. Резапкіної) нами були отримані наступні результати (табл.3).

Таблиця 3
Розподіл опитуваних за типом мислення (%)

Тип мислення	% досліджуваних
Предметно-дієве мислення	9
Абстрактно-символічне мислення	32
Словесно-логічне мислення	12
Наочно-образне мислення	27
Креативне мислення	20

За результатами дослідження у 32% респондентів переважає абстрактно-символічне мислення, на другому місці у 27% опитаних проявився наочно-образний тип мислення, а творче (креативне)

мислення словесно-логічним притаманне 20% досліджуваних. Словесно-логічне мислення виявлено у 12% опитаних. На останньому місці знаходиться предметно-дієве мислення, яке домінує у 9% досліджуваних.

Одержані результати свідчать, що лише п'ята частина (20%) всіх студентів досліджуваної вибірки продемонстрували наявність творчого, креативного мислення, тобто володіють творчим потенціалом для організації арт-терапевтичних занять з дітьми з ООП, мають достатню сформованість особистісних та професійно значущих якостей, які впливають на результат арт-терапевтичної діяльності з даною категорією дітей.

Для визначення заключного операційно-дієвого критерію була використана методика «Самооцінювання професійно-педагогічних і арт-терапевтичних умінь» О. Сороки [5].

Методика складається із комплексу професійно-педагогічних умінь і комплексу визначень арт-терапевтичних умінь, які респондентам потрібно було оцінити за 5-тибальною шкалою.

За результатами опитування професійно-педагогічні уміння можна представити у такій послідовності:

- уміння організувати довірливі відносини з дитиною з особливими освітніми потребами – 26,5% респондентів;
- уміння вивчати та оцінювати особливості діяльності й розвитку дітей - 21,2% опитаних;
- уміння розвивати конкретні вольові, інтелектуальні, емоційні та фізичні якості дітей з особливими освітніми потребами – 18,4% опитаних;
- уміння розвивати потенційні можливості таких дітей (з нетиповим рівнем розвитку) – 11,3% досліджуваних;
- уміння розвивати в дітей творчу ініціативу – 10,3 % респондентів;
- уміння добирати форми, методи та прийоми роботи з дітьми з особливими потребами – 7,6% досліджуваних;
- уміння добирати оптимальний діагностичний інструментарій в роботі з особливими дітьми - 6,2% респондентів;
- уміння приймати оригінальні рішення, використовуючи новаторські форми і методи роботи - 5% студентів.

За результатами самооцінювання можна стверджувати, що найкраще у майбутніх педагогів, на їхню думку, розвинені вміння створювати емоційно-довірливу атмосферу на заняттях та вивчати індивідуально-психологічні особливості дітей з ООП. Значно менший рівень розвитку мають уміння орієнтуватися при організації навчально-виховного процесу з дітьми з ООП на їхню «зону найближчого розвитку» (за Л.С. Виготським) і розвивати у них творчу ініціативу. Звертає на себе увагу той факт, що лише 5% майбутніх учителів початкових класів здатні приймати нешаблонні, нестереотипні рішення, використовуючи новаторський підхід до роботи. Це свідчить про дуже низький рівень сформованості оригінальності мислення як важливого показника професійно-творчих здібностей майбутніх фахівців, оскільки лише творчий вчитель здатний створювати сприятливі умови для розвитку творчої особистості своїх учнів.

Аналіз результатів самооцінювання майбутніми учителями початкових класів наявності у них арт-терапевтичних умінь показав наступний розподіл:

- уміння брати участь у створенні та обговоренні дитячих малюнків - 38,1% опитаних;
- уміння проводити діагностику мотиваційної сфери дітей, використовуючи проєктивні графічні тести - 17,5 % респондентів;
- уміння розробляти та апробувати корекційні та тренінгові арт-терапевтичні програми - 9,4% досліджуваних;
- уміння проводити індивідуальні та групові арт-терапевтичні заняття - 6,7% майбутніх педагогів;
- уміння використовувати арт-терапію у поєднанні з танцетерапією, казкотерапією, ігротерапією, драмотерапією, фототерапією та музикотерапією – 5,7% студентів.

Останні три арт-терапевтичні вміння у наведеному списку умінь розвинені у майбутніх учителів на дуже слабкому рівні, що потребує серйозної роботи по формуванню таких умінь у системі підготовки

здобувачів вищої педагогічної освіти до використання арт-терапевтичних технологій у роботі з молодшими школярами взагалі і з учнями початкових класів з ООП зокрема.

Узагальнюючи одержані результати, можна констатувати, що рівень професійно-педагогічних умінь у опитаних студентів є середнім, а рівень арт-терапевтичних умінь є нижче середнього.

Висновки

Якісний та кількісний аналіз результатів проведеного емпіричного дослідження дає підстави стверджувати, що майбутні учителі початкових класів продемонстрували середні показники сформованості мотиваційно-особистісного компоненту готовності до арт-терапевтичної діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами. Студенти у цілому мають інтерес до арт-терапії, відрізняються позитивним ставленням до арт-терапевтичних технологій, що свідчить про наявність позитивної мотивації до здійснення арт-терапевтичної діяльності у роботі з молодшими школярами з ООП.

Що ж стосується змістовного, творчого та операційно-дієвого компонентів готовності до арт-терапевтичної діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами, то більшість студентів, які брали участь у дослідженні, мають невисокі кількісні показники, тобто у них недостатньо сформовані необхідні якості, знання та вміння для використання арт-терапії у роботі з даною категорією дітей.

Це означає, що майбутні фахівці не оволоділи на достатньому рівні арт-терапевтичними знаннями, у них поки ще не сформоване цілісне уявлення про феномен арт-терапії, її можливості та специфіку впровадження у навчально-виховний процес початкової школи. У них також несформований комплекс професійно-педагогічних і спеціальних арт-терапевтичних умінь, спостерігається недостатній рівень володіння арт-терапевтичними техніками та здатності використовувати дані техніки у роботі з молодшими школярами.

У більшості студентів досліджуваної вибірки виявлено недостатню сформованість особистісних та професійно значущих якостей, які впливають на результат арт-терапевтичної діяльності та досить низький рівень творчого мислення.

Перспективи подальшого наукового дослідження вбачаємо у розробці та апробації експериментальної програми, спрямованої на формування компонентів готовності майбутніх учителів початкових класів до здійснення арт-терапевтичної діяльності у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами.

Bibliografia

- ЄВТУШИНА М. П. 2017. *Підготовка майбутніх соціальних педагогів до використання арт-терапії в роботі з дітьми із особливими потребами*. Формування особистості фахівців соціономічної сфери: стратегія і тактика: монографія. Редкол. : В. В. Корнєшук, З. Н. Курлянд, Г. Х. Яворська та [ін.]. Одеса, 2017. С. 97-112.
- КАЛЬКА Н., КОВАЛЬЧУК З. 2020. *Практикум з арт-терапії: навч.-метод. посібник*. Ч. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 232 с.
- КОЛБІНА Л.А. 2022. *Діагностика готовності студентів педагогічних ЗВО до використання арт-терапії в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами*. Сучасні методи та форми організації освітнього процесу у закладах вищої освіти: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-методичної конференції. Одеса : Університет Ушинського, 2022. С. 92-96.
- СОРОКА О. В. 2016. *Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до використання арт-терапевтичних технологій*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук. Тернопіль, 2016. 43 с.

Contact

Svitlana Dmytrieva, candidate of psychological sciences, associate professor
Zhytomyr Ivan Franko State University, Social and Psychological faculty,
Department of psychology, speech therapy and special education
st. Volodymyr Hnatyuk, 22 square 2, Zhytomyr, Ukraine
dmitrievsveda49@gmail.com